

GELENEK ve MODERNİTE ARASINDA BİR KÖPRÜ: ZİYA GÖKALP DÜŞÜNCESİNİ GÜNÜMÜZDEN DEĞERLENDİRMEK

Mustafa Kemal ŞAN*
Osman AYDOĞAN**

Atf: Şan, Mustafa Kemal ve Aydoğan, Osman. "Gelenek ve Modernite Arasında Bir Köprü: Ziya Gökalp Düşüncesini Günümüzden Değerlendirmek", *Sosyologca*, Sayı 28 (2024), s. 77-91.

ÖZ: Bu çalışmada imparatorluktan ulus-devlete geçiş gibi kritik bir dönemde çalışmalarını ortaya koyan Türk sosyolojisinin kurucu ismi Ziya Gökalp'in, Batılılaşma/modernleşme krizi karşısında özgün şartları öneleyen yaklaşımı, onun entelektüel kimliği, milliyetçilik anlayışı, dine bakışı ve kültür-medeniyet kavramsallaştırması üzerinden ele alınacaktır. Çalışmanın temel iddiası Gökalp'in, Türkiye'nin yıllardır üzerinde durduğu gelenek ve modernite arasındaki gerilimin somut bir örneği olduğu ve hala bu gerilimde onun düşüncelerinin en çok tercih edilen teorik zemini oluşturduğudur. Bu teorik zemin ilk yazılarından son çalışmalarına kadar belirli bir süreklilik ve kopuşları barındırmaktadır. Onun düşüncesindeki gelenek, din ve rasyonalite arasında bir sentez oluşturma çabası, önerdiği sistemde süreklilik gösterirken, yaşadığı dönemin sancılı dönüşümleri karşısında güncellediği fikirleri ise sürekli değişen toplumsal gerçeklik karşısında kayıtsız kalmadığını göstermektedir. Bu nedenle onun fikirleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde başlayıp Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarından günümüze kadar derin bir etki yaratmıştır. Makale, Gökalp'in hayatını, teorik yaklaşımlarını ve Türkiye üzerindeki etkilerini inceleyerek önerdiği teorik çerçeveyi değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, Türk Sosyolojisi, Toplumsal Değişme, Siyaset

A Bridge Between Tradition And Modernity: Evaluating Ziya Gökalp's Thought From Today's Present

ABSTRACT: In this study, the approach of Ziya Gökalp, the founding name of Turkish sociology, who produced his works in a critical period such as the transition from empire to nation-state, prioritizing the original conditions in the face of the crisis of Westernization/modernization, will be discussed through his intellectual identity, his understanding of nationalism, his view of religion and his conceptualization of culture-civilization. The main claim of the study is that Gökalp is a concrete example of the tension between tradition and modernity that Turkey has been dealing with for years, and that his thoughts still constitute the most preferred theoretical ground in this tension. This theoretical ground contains a certain continuity and rupture from his early writings to his last works. While his effort to create a synthesis between tradition, religion and rationality in his thought shows continuity in the system he proposed, his ideas, which he updated in the face of the painful transformations of his time, show that he was not indifferent to the ever-changing social reality. For this reason, his ideas have had a profound impact from the late Ottoman Empire through the early years of the Republic of Turkey to the present day. This article aims to evaluate the theoretical framework proposed by Gökalp by examining his life, theoretical approaches and their impact on Turkey.

Keywords: Ziya Gökalp, Tradition, Modernity, Religion, Nationalism.

Makale Türü Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi : 26.08.2024

Kabul Tarihi : 12.10.2024

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, mksan@sakarya.edu.tr, ORCID:0000-0002-3669-0766.

** Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, aydogan@sakarya.edu.tr, ORCID:0000-0001-9308-9654.

Giriş

Ziya Gökalp, modern Türkiye'nin entelektüel ve siyasi temelini şekillendiren en önemli isimlerden biri olarak, ülkenin imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecine ilişkin toplumsal gerçekliği önceleyen analizler yapmış ve bir düşünce sistemi ortaya koymuştur. Özellikle "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" formülüyle kamusal milli kültür, din ve modernleşme arasında bir denge kurma çabası, Türk düşüncesinin altyapısına önemli katkılar sağlamıştır. Gökalp, modernleşmenin yalnızca Batı'yı taklit etmekle sınırlı kalmaması, aksine Batı'nın ilerlemelerini Doğu'nun kültürel değerleriyle harmanlayan özgün bir yaklaşımı temsil etmesi gerektiğini savunmuştur. Bu çerçevede, Batı'ya yönelirken kültürel Türkçülük ve siyasi İslamcılığı bir arada değerlendiren ve uyumu önceleyen bir sentez oluşturmuş, ulusal kimliğin şekillenmesinde milli kültürün ve dinin rolüne dair hassas bir anlayış geliştirmiştir. Bu hassas anlayışta aldığı çok yönlü eğitimin de etkisiyle toplumsal gerçekliği ön planda tutan, din, gelenek ve modernite arasında bir köprü kurma çabası ağır basmaktadır. Kendisinin ilk gençlik yıllarından olgunluk yıllarına uzanan çalışmalarında bu köprü kurucu ve uyumcu sentez çabası onun düşüncelerindeki sürekliliği bizlere göstermektedir. Gökalp'in dinsel yönelimleri yanında toplumsal işleyişe yönelik işlevselci ve rasyonel bakışı aslında aldığı eğitimin çok yönlü yapısı sayesinde mümkün olmuş ve onun ilk gençlik yıllarından son yazılarına kadar süreklilik göstermiştir. Kendisinin kültür-uygarlık ayrımında da bu gelenek, din ve rasyonalite arasındaki denge mevcuttur.

Gökalp'in görüşleri, milliyetçilik, eğitim, ekonomi ve kimlik gibi konulara dair kapsamlı teoriler sunarak Türkiye'nin kültürel ve siyasi ortamında önemli bir etki yaratmıştır. Fikirleri, toplumsal yapıların dönüşümünü daha uyumlu ve sürdürülebilir kılmak için kültürel sürekliliğin önemini vurgulamış ve ani kopuşların toplumsal hafızada yaratabileceği travmatik etkilere dair yerinde öngörülerini olmuştur. Onun temel amacı toplumsal gerçeklik temelinde uygulanabilir çözüm önerileri sunmaktır. Bu öneriler her ne kadar modernite ve gelenek arasındaki gerilimden izler taşısa da önerdiği sistem hala büyük bir referans kaynağı olmaya devam etmektedir.

Genel olarak, Gökalp'in Türk kültürü, milliyetçilik ve din üzerine düşünceleri, Türkiye'nin sosyo-politik dönüşümleriyle yakından ilişkilidir. Onun modernleşme anlayışı, tarihsel sürekliliği koruyarak toplumsal yapıyı güçlendirmeyi amaçlayan, ancak aynı zamanda Batı'nın modernleşme ilkelerine uyum sağlamayı hedefleyen çift yönlü bir yaklaşımı temsil etmektedir. Bu çift yönlülük Gökalp'in düşünce sisteminin mantıksal çerçevesini oluştururken aynı zamanda bu sistemin süreklilik içermesini de sağlamıştır. Onun ilk yazılarından itibaren dini yönüyle birlikte toplumsal gerçeklik ve rasyonalite arasında kurduğu dengenin izlerini son çalışmalarına kadar sürmek mümkündür. Günümüz toplumsal gerçekliğinde hala geçerliliğini koruyan bir düşünce adamı olarak Ziya Gökalp sancılı bir dönüşüm sürecinde karşılaşılan zorlukları en az zararla atlatma yolunda uygulanabilir bir yaklaşım ortaya çıkarmıştır. Onun yüz yıl önce oluşturduğu bu yaklaşım günümüzde hala tartışılmakta ve önemli bir kaynak olma özelliğini korumaktadır. Onun düşüncelerinin zamanla konumunu güçlendirmesi aslında kendisinin toplumun tamamını içerecek bir sentez çabasının bir sonucudur. Bu sentez çabası ve gittikçe artan ilgi onun sosyolojik kavrayış ve entelektüel çok yönlülüğünün derinliğine işaret etmektedir.

Ziya Gökalp'in Entelektüel Kimliği ve Sosyolojik Çerçevesi

Ziya Gökalp, İmparatorluğun etnik ve kültürel çeşitlilik açısından en fazla unsurları barındıran Diyarbakır şehrinde 1876'da dünyaya gelmiştir. Onun içine doğmuş olduğu bu doğal aura, onun entelektüel ve düşünsel ufkunu şekillendiren en temel etmen olmuştur. Şehrin sürgün bölgesi olması burayı Abdülhamid'e karşı muhalefetin merkezlerinden biri yaparken aynı zamanda siyasi ve entelektüel yaşamı da beslemiştir. Şehrin bu özellikleri

Gökalp için hem muhalefet ile yakın ilişki kurma imkanı tanımış hem de dönemin sorunlarıyla ilgilenmesinin önünü açmıştır.¹ Erken dönem eğitimi sırasında geleneksel İslamî değerlerle de temas eden Gökalp, aynı zamanda Batılı fikir akımlarına dair artan bir farkındalık geliştirmiştir. Önce amcasından Arapça ve Farsça öğrenen Gökalp, lise yıllarında ise Fransızca öğrenmiştir. Bu çift yönlü etki, onu Émile Durkheim gibi Avrupalı düşünürlerin yanı sıra İbn-i Sina ve Gazali gibi İslami filozofların eserlerini incelemeye yönlendirmiştir. Daha sonraları İstanbul'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Abdullah Cevdet ile tanışmalarının etkisiyle Herbert Spencer, Gustave Le Bon, Ernst Haeckel ve Ludwig Buechner gibi organizmacı toplum bilimcilerle tanışmıştır.² Gökalp'in hem taşrada hem de İstanbul'da edindiği tecrübeler, İslami gelenek ile Batı düşüncesinin uzlaştırılabileceğine dair inancını pekiştirmiş, böylece ortaya çıkan entelektüel kimliği, kültürel mirasın korunmasına gösterdiği duyarlılıkla teknolojik ve idari yenilikleri benimseme arzusunu birleştiren bir sentezle tanımlanmıştır. Gökalp'in siyasi ve entelektüel gelişimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma süreciyle Türk milliyetçiliğinin yükselişi arasında şekillenmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki aktif rolü, ulusal çalkantıların yaşandığı bir dönemde modernleşme ve kültürel bütünleşme konularını teoriden pratiğe taşıma gayretini yansıtır.³ Aynı zamanda Jön Türk Devrimi sırasındaki faaliyetleri nedeniyle hapis cezasına çarptırılması, Gökalp'in toplumsal dayanışma ve kültürel bütünlüğü koruyarak modernleşme yönündeki düşüncelerini olgunlaştırmıştır.⁴

Gökalp'in düşüncesi, modernleşmenin toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini önceleyen bir kuramsal çerçeve sunmakta ve imparatorluktan ulus-devlete geçişin yarattığı toplumsal sorunları ele almayı amaçlayan bir çerçeve çizmektedir. Geleneksel Türk-İslam değerlerini Batı sosyolojik düşüncesiyle anlama çabası, onu sadece teorik bir düşünür değil, aynı zamanda pratik bir reformist konumuna da taşımıştır. Kültürel ve dini mirasına bağlı kalırken modernitenin gerektirdiği dönüşümlerle de yüzleşen Gökalp, Türkiye'nin modernleşme sürecine özgün bir katkı sunmuş, toplumsal bütünleşme ve kimlik inşası arasındaki dinamik etkileşimi, milli unsurlar zemininde yeniden tanımlamaya çalışmıştır. Bu yönüyle Gökalp, gerek kendi dönemi gerekse Cumhuriyet sonrasındaki entelektüel tartışmalar açısından belirleyici bir figür olmaya devam etmiştir. Onun günümüze uzanan etkisinde elbette Türk toplumsal gerçekliğinin derinlerine nüfuz edebilme özelliği önemli bir rol oynamaktadır.

Bununla birlikte Ziya Gökalp'in Türk milliyetçiliği üzerindeki etkisini anlamak için, içinde bulunduğu geniş sosyo-politik bağlamı dikkate almak gerekmektedir. Gökalp, bir yandan kültürel ve dini unsurları vurgulamış, diğer yandan toplumsal dayanışma ve kolektif bilinç gibi kavramları özgün bir bağlam içinde kullanarak toplumsal gerçekliği anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Onun sosyoloji anlayışı söz konusu olduğunda ilk elde akla gelen Fransız sosyolog Emile Durkheim'in izlerini takip etmek gerekmektedir. Karakaş'ın da belirttiği gibi Gökalp'in sosyolojiye ilgi duymasının en önemli nedeni devletin karşılaştığı sorunlara toplumsal bağlamda çözüm arayışıdır. Durkheim'a da özellikle bu bağlamda ve onun dayanışma (*solidarité*) anlayışı nedeniyle ilgi göstermiştir. Çünkü içinde bulunduğu koşulların farkında olan Gökalp devlet ve toplum olarak dayanışmaya olan ihtiyacı fark etmiş ve Durkheim'ın yaklaşımı, devletin sorunlarıyla ilgilenen Gökalp için bir çıkış yolu olmuştur.⁵ Durkheim'ın *Sosyoloji Usulünün Kaideleri* adlı kitabıyla karşılaşan Gökalp, Erişirgil'in aktarımıyla onun zihin dünyasında büyük bir etki oluşturmuştur:

¹ Mehmet Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11 (2008): 435-76, s.437.

² Taha Parla, *The Social and Political Thought Of Ziya Gökalp: 1876-1924* (Leiden-E.J. Brill, 1985), s.11.

³ Parla., s.13-15.

⁴ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), s.36.

⁵ Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", s.447.

“Nihayet kitap geldi, okumaya başladı. Ziya’yı hemen her gün gören arkadaşları onu iki gün göremeyince merak ettiler; odasına gittikleri zaman, bu kitabı okurken gördüler. Ümidinde haklıydı, artık milletin sosyal olayları hakkında hüküm verecek yolu bulduğunu sandı. İttihat ve Terakki katibinden Durkheim’in bütün eserlerinin ve yazılarının getirilmesini istedi.”⁶ Ancak, Gökalp’in yaklaşımının Durkheim’in daha kapsayıcı perspektifinden ayrıştığını ve Türkiye’ye özgü sosyo-politik koşulların bu farklılığı şekillendirdiği ayrımı üzerine durmak gerekir.⁷ Bu etkilenme Gökalp’in düşüncelerinde büyük öneme sahip olsa da tamamını karşılamamaktadır. Çünkü Gökalp Türk toplumsal gerçekliğinin anlaşılması noktasında yeri geldiğinde Durkheim’i aşan bir kavram ve teorik çerçeve oluşturmuştur. Nitekim Cuche’nin⁸ belirttiği üzere, “Durkheim kültür kavramını hiç kullanmıyordu. Kendi dergisinde yabancı dildeki ‘kültür’ çoğu kez ‘uygarlık’ olarak çevriliyordu.” Durkheim sosyolojisi, toplumsal dayanışma, kolektif bilinç ve sosyal normlar gibi konularda zengin bir içerik sağlasa da, “kültür” ve “uygarlık” arasındaki teorik ayrımı özellikle vurgulayan bir geleneği barındırmamaktadır. Buna karşın, kültür kavramının farklı boyutlarda ele alınması ve “uygarlık” nosyonu ile karşılıklı etkileşimi, daha çok Alman felsefe ve sosyoloji geleneğinin (*Kultur* ve *Zivilisation*) geliştirdiği bir kuramsal miras olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Ferdinand Tönnies’in ünlü *Gemeinschaft* (cemaat) ve *Gesellschaft* (cemiyet) ayrımından da etkilenen⁹ Ziya Gökalp, Durkheim’den ilhamla kavramsallaştırdığı kolektif yapının işleyişinde, özellikle toplumun ortak ideallerle bütünleşmesi ve dayanışmanın kurumsal temelleri gibi konulara yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte, Alman düşüncesinde kökleri bulunan “kültür-uygarlık” ayrımını benimseyerek, kendi özgün sentezini oluşturma yoluna gitmiştir. Bu sentez Gökalp’in kavramlarını seçici bir biçimde uyarlayarak ve tarihsel bağlamla ilişkili olacak şekilde özgün ihtiyaçlara karşılık aradığı cevapları bize göstermektedir.¹⁰ Buradan hareketle Gökalp’in Durkheim sosyolojisine olan yoğun ilgisine karşın, her koşulda onun öne sürdüğü ilkeleri sorgulamadan izleyen körü körüne bir takipçi ya da temsilci gibi davranmadığını görmekteyiz. Aksine, Türk toplumunun özgül ihtiyaç ve dinamiklerine uyarlayarak, hem Durkheim’ci sosyolojinin hem de Alman felsefi geleneğinin seçkin öğelerini kendine özgü bir toplumsal kuram inşa edecek biçimde harmanlamıştır. Bu yaklaşım, onun düşünce dünyasında kendine geniş bir yer bulmuş olan “kültür-uygarlık” ayrımının, Durkheim açısından yeni veya farklı bir perspektif olarak şekillenmesine de olanak tanımıştır. Dolayısıyla Gökalp, kendi kuramsal çalışmalarında esinlendiği kaynaklar arasında bir tür “kavram alışverişi” yaparken, Türk toplumunun ihtiyaçlarını önceleyen ve o ihtiyaçlara cevap verecek bir sosyolojik senteze ulaşma çabası içinde olmuştur.¹¹

Ekonomi ile ilgili görüşlerinde de Fransız solidarizmi ve Friedrich List’in Milli Ekonomi Sistemi’nden esinlenerek milliyetçi ve korumacı politikalar benimseyen Gökalp¹² İngiliz ekonomi politikalarının Türkiye’nin koşullarına uymadığına inanmış ve kalkınma için devlet öncülüğünde bir yaklaşımı savunmuştur. Böylece toplumun yeniden yapılandırılmasında devletin aktif rolünü öne çıkaran bir siyaset sosyolojisi anlayışını besleyen Gökalp, kimlik tanımında dil, tarih, coğrafya ve dinin kolektif ulusal benlik algısındaki belirleyici rolünü

⁶ Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 85.

⁷ Türkay Salim Nefes, “The Sociological Foundations of Turkish Nationalism”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 20, sayı 1 (2017): 15–30.

⁸ Denys Cuche, *Sosyal Bilimlerde Kültür Kavramı*, ed. Turgut Armas (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2023), s.36.

⁹ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), s.79.

¹⁰ M. Sait Özevarlı, “Reading Durkheim Through Ottoman Lenses: Interpretations of Customary Law, Religion, And Society by the School of Gökalp”, *Modern Intellectual History* 24, sayı 2 (2015): 393–419.

¹¹ Mustafa Kemal Şan, “Ziya Gökalp ve Türk Modernleşmesinde Yol Ayrımı”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26(Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı) (2024): 11–40, s.21.

¹² Parla, *The Social and Political Thought Of Ziya Gökalp: 1876-1924.*; Nefes, “The Sociological Foundations of Turkish Nationalism”, s.337-339.

vurgulayarak dayanışmacı korporatizm modelini geliştirmiştir.¹³ Kontrolsüz bir modernleşmenin toplumsal çözümlere yol açabileceğini savunan ve buna karşılık Türk toplumunun kültürel değerlerinin korunması gerektiğini belirten Gökalp, milliyetçilik anlayışı ile bu kolektif bilinci sıkı sıkıya birbirine bağlamış, Batı'nın yalnızca bilimsel ve teknik yönleri alınırken manevi unsurların Türk-İslam kültüründen beslenmesinin zorunluluğunu ileri sürmüştür.¹⁴ Bu yaklaşım, modernleşmenin kaçınılmazlığını kabul ederken toplumsal dayanışmayı kaybetmeme gerekliliğini öne çıkarır. Yine Durkheim, evrensel bir perspektif iddiasındayken Gökalp, milliyetçilik ekseninde kültür ve medeniyet arasındaki ayrıma özel bir önem atfetmiştir.¹⁵ Ona göre "hars ile medeniyeti birbirinden ayıran harsın bilhassa duygulardan, medeniyetin bilhassa bilgilerden mürekkep olmasıdır."¹⁶ Gökalp'e göre ayrıca insanlardaki duygular, usul ve iradeye tabi değildir. Bir milletin dinî, ahlâkî ve bedîî duyguları başka milletler tarafından taklit edilemez. Medeniyet ise, usul ve irade ile meydana gelen toplumsal olayların bir bütünüdür. Dinî bilgiler, ilimler, ahlâk, hukuk, güzel sanatlar, iktisat, akılcılık, dil ve fen gibi unsurlar, medeniyeti oluşturur ve bunlar, bireyler tarafından usul ve irade ile geliştirilir. Gökalp'e göre, her milletin başlangıçta sadece harsı vardır. Hars geliştikçe millet siyasi olarak güçlenir ve bir devlet kurar. Aynı zamanda, harsın gelişmesiyle medeniyet de doğmaya başlar. Medeniyet başlangıçta milli harstan doğsa da, zamanla komşu milletlerin medeniyetlerinden de unsurlar alabilir.¹⁷

Gökalp, kültürü bir toplumun manevi değerleri, gelenekleri ve inançlarının bütünü olarak tanımlarken, medeniyeti daha çok maddi ve teknik ilerleme düzeyiyle ilişkilendirmiştir. Bu kategorileştirme çerçevesinde de medeniyetin dinden ayrıldığını şu şekilde açıklar: "(...) dinleri ayrı bulunan cemiyetler aynı medeniyete mensup olabilirler. Demek ki medeniyet, dinden ayrı bir şeydir. Böyle olmasaydı, dinleri ayrı olan zümreler arasında müşterek olarak biç bir müessesenin mevcut olmaması lâzım gelirdi. Din, yalnız mukaddes müesseselerden, yalnız itikatlarla ibadetlerden ibaret olduğu için, bunların haricinde kalan lâmukaddes müesseseler, meselâ ilmî mefhumlarla fennî âletler, bedîî kaideler dinin haricinde ayrı bir manzume teşkil ederler."¹⁸ Bu nedenle ona göre herhangi bir medeniyet yine herhangi bir dine mal edilememelidir. Buna ek olarak, İslam'ın toplumsal rolünün oldukça önemli olduğunu altını çizen Gökalp, dinin modernleşme sürecinde dayanışmayı güçlendirecek şekilde yeniden yorumlanmasını savunmuştur. Dressler'e¹⁹ göre Gökalp için sıklıkla söylenen "dinin milliyetçi kaygılara tabi olduğunu" düşündüğü kanısı oldukça yanlıştır. Ona göre Gökalp, Türk laikliğinin talep ettiğinin aksine dinin ulusal kimliğin önemli bir boyutu olarak görmeye devam etmiştir. Bunun aksi çıkarımların yanlış olduğunu belirten Dressler, Gökalp'in 19. Yüzyıl Osmanlı modernleşmesi paradigmasına daha yakın bir şekilde, İslam ile birlikte hareket eden bir anlayışta olduğunu belirtmektedir. Bu noktada Durkheim'ın çalışmalarında dini kurumlar, işlevsel bir yapıya sahip evrensel olgular olarak ele alınırken Gökalp, İslam'ı Türk toplumunda birleştirici bir unsur olarak konumlandırmış

¹³ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, s.193-194.; Parla, *The Social and Political Thought Of Ziya Gökalp: 1876-1924*.

¹⁴ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (Ankara: Varlık Yayınları, 1968).; Nedim Nomer, "Ziya Gökalp's Idea of Cultural Hybridity", *British Journal of Middle Eastern Studies* 44, sayı 3 (2016): 408-28., s. 408-409.; Hakan Övünç Ongur ve Klevis Kolasi, "The Still Enlightened 'Late-Comers': A Comparison between the Proto-Modernist Nationalisms of Giuseppe Mazzini and Ziya Gökalp", *Nationalities Papers* 51, sayı 3 (2023): 684-701.

¹⁵ Nefes, "The Sociological Foundations of Turkish Nationalism".

¹⁶ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s.35.

¹⁷ Gökalp, s.35-38.

¹⁸ Gökalp, s.51.

¹⁹ Markus Dressler, "Rereading Ziya Gökalp: Secularism and Reform of the Islamic State in the Late Young Turk Period", *International Journal Middle East Studies* 47, sayı 3 (2015): 511-31, s.523.

ve bunu Türk kültüründen kopmadan gerçekleştirmenin önemini vurgulamasında, ulus-devlet öncesi paradigmaya daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Batı'dan sadece teknik ve bilimsel unsurların alınması gerektiği düşüncesi, Gökalp'i "Batı karşıtı" bir pozisyona yerleştirdiği gerekçesiyle eleştirilse de²⁰ onun esas amacı, Türk toplumunun modernleşirken kendi kültürel kimliğini korumasını sağlamaktır. Bu bütüncül yaklaşım, Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönem felsefesine damgasını vuran ve günümüze kadar uzanan milliyetçilik, modernleşme ve kültürel süreklilik tartışmalarında belirleyici bir zemin oluşturmaya devam etmektedir.

Ziya Gökalp'in sosyolojisine biçtiği temel işlev, çağdaşı diğer düşünce insanlarıyla benzer biçimde, Devleti kurtarma hedefi üzerine odaklanmıştır. Dolayısıyla Devletin bekası meselesi, salt Devleti kurtarmakla sınırlı görüldüğünden, bu doğrultuda strateji geliştirmek aydınlar ve sosyologlar için de önemli bir görev haline almıştır. Ziya Gökalp, Osmanlı'nın çöküş süreci henüz belirginleşmeden önce sunduğu görüşlerinde sentezci bir yaklaşım benimsemiştir. Her ne kadar gençlik döneminden itibaren Türkçü düşünceler belirginlik kazansa da Osmanlı ve İslami unsurlar, onun entelektüel kimliğini biçimlendiren temel yapı taşları arasında kalmayı sürdürmüştür. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği koşullar, Osmanlı kimliğinin savunulabilir yanlarını bütünüyle ortadan kaldırarak zorunlu bir reddi kaçınılmaz kılmıştır. Bu dönüşüm, Gökalp'in Türkçülüğün Esasları adlı eserinde de somut biçimde gözlemlenir. Bir süre savunulan Turancı Türkçülük, artık Türk'ün uzak ülküsü haline dönüşmüştür; dolayısıyla yeni kimlik siyaseti Anadolu merkezli bir yaklaşıma dayanacaktır. Bu siyasal arayış, kendini hızla yenileyerek uygulanabilir bir kimlik siyaseti üretme sürecini de beraberinde getirmiştir.²¹

Türk Kalarak Modernleşmek ve Din Arasındaki Gerilimi Aşmak

Gökalp'in en tanınan kavramsallaştırmalarından biri, "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*" formülüdür. Bu üçlü sentez, modernleşme sürecinde milli kimliği koruma ve gelenekle çağdaşlığı birleştirme amacını taşımaktadır. Gökalp'in düşüncelerinin temelinde, Türk kültürünün önceliği ve özgünlüğü yer alır. Ona göre Türkleşmek, Türk toplumunun kendi öz kaynaklarına dönerek milli kimliğini güçlendirmesini hedefler. Gökalp, Türk harsının canlı bir müze gibi halkın içinde bulunduğunu ve münevverlerin halka giderek bu mirası öğrenmeleri gerektiğini vurgular.²² Gökalp'in düşüncelerini temellendirdiği bu zemin yine onun en bilinen ve günümüzde hala başvuru kaynağı olmasını sağlayan "*kültür(hars)-uygarlık*" ayrımıdır. Osmanlı-Türk devletinin en ciddi meydan okuma olarak karşı karşıya kaldığı Batı gerçekliği ve modernlik olgusuyla başa çıkma biçimimize ilişkin tutarlı bir teori oluşturması onu günümüze taşıyan en önemli kavramsallaştırmalarından biridir. Gökalp, İdeallerle gerçekler arasında sıkışıp kalmış bir devlet ve topluma, rasyonel, uygulanabilir ve minimal düzeyde zararlar geçiş imkânı sağlayacak bir temel oluşturarak devletin içinde bulunduğu açmazla cevap aramıştır. Gökalp'in eserlerinde görülen ve genellikle "tutarsızlıkla" ilişkilendirilen farklılıklar aksine onun gerçekliğin değişen koşullarına karşın geliştirilen güncellemelerdir. Gökalp "Hemen şimdi kaydı ile sorunlara çözüm bulmak zarureti ile karşı karşıya olan bir topluma ve devlete sorumlu bir aydın ve sosyolog sıfatlarından mürekkep bir kişilik özelliği göstererek kuramsal ve pratik öneriler getirecektir."²³ Gökalp'in güncel sorunlar karşısında getirdiği kuramsal temel ve önerilerden biri olan "kültür-uygarlık" ayrımı karşı karşıya kalınan modernleşme sınavı için uygulanabilir ve rasyonel bir temele dayanmaktadır.

²⁰ Nomer, "Ziya Gökalp's Idea of Cultural Hybridity".

²¹ Şan, "Ziya Gökalp ve Türk Modernleşmesinde Yol Ayrımı", 2024, s.21.

²² Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), s.80-86.

²³ Şan, "Ziya Gökalp ve Türk Modernleşmesinde Yol Ayrımı", 2024, s.19.

Batı karşısında kalınan güç durum Gökalp'e göre tarihin akışında normal bir süreçtir. Çünkü ona göre milletler gelişme gösterdikleri gibi medeniyet değiştirme mecburiyetinde de kalabilirler. Türkler bunun en iyi örneklerinden biridir. Çünkü Türklerin İslam dinini kabulü ve Doğu medeniyetine girişi aynı zamana tekabül etmektedir. Ona göre medeniyet ve din ayrı mefhumlardır ve farklı dinler aynı medeniyet grubuna dahil olabilirler. Ortak müesseselerin varlığı da buna bağlıdır.²⁴ Ona göre Türkler, köklü bir medeniyete sahip, asil ve kahraman bir millettir. Bu düşünce, milli tarih ders kitaplarına da yansımış, Türklerin eski çağlardan beri var olan bir medeniyete sahip oldukları, sanatta, sosyal yaşamda ve dini yaşantılarında diğer medeniyetlerden üstün oldukları fikri işlenmiştir.²⁵ Aslında Gökalp'in düşüncesi, modern Türk kimliğinin temel bileşenleri olarak ifade ettiği kültürel Türkçülük ve siyasi İslamcılığın bir sentezi biçiminde değerlendirilebilir. Kültürel milliyetçiliğe yaptığı vurgu, güçlü bir ulusal kimliğin ancak ortak bir kültürel ve dini miras yoluyla oluşturulabileceği inancından kaynaklanmaktadır. Nitekim Gökalp'in fikirleri, çok uluslu bir Osmanlı devletinden ulusal bir Türk devletine geçişte etkili olduğunu savunan ve birleşik bir kültürel kimliğin önemini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Gökalp'in Türkiye Cumhuriyeti idealleştirmesi, yalnızca siyasi bir hedef değil, aynı zamanda din ve devlet arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamayı amaçlayan kültürel bir yöne de sahiptir.

Gökalp, Türk milli kimliğinin inşasında dilin önemine büyük vurgu yapmıştır. Ona göre Türk dili, milli birliğin ve kültürel kimliğin temel taşı konumundadır. Bu nedenle dilde sadeleşmenin ve Türkçe kullanımının yaygınlaşmasının toplumdaki birlik duygusunu pekiştireceğine inanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra gerçekleştirilen dil reformu çalışmalarında ve Türkçenin resmi dil olarak kabul edilmesinde Gökalp'in düşünceleri belirgin bir etki yaratmıştır. Milli tarih ders kitaplarında da, Türkçenin resmi dil ilan edilmesinin tarihsel kökenine ve önemine geniş yer verilmiş, Türk kültürünün köklü ve özgün bir medeniyet olduğunu vurgulayan metinlerde, Türk milletinin kahraman bir ulus olarak tanımlandığı görülmüştür.²⁶ Gökalp, güçlü bir ulusal kimliğin geliştirilmesinde eğitimin rolünü de öne çıkarmaktadır. Ona göre eğitim, Batı'nın bilimsel bilgisini ve Doğu'nun kültürel değerlerini aynı potada eritmeli, böylece hem geleneksel miras korunmalı hem de ulusun modernleşmesine katkı sağlanmalıdır.²⁷ Özellikle "Altın Işık" adlı eseri, vatanseverlik, dürüstlük ve dayanışma gibi değerlerin öğretilmesine dair kararlılığını yansıtmaktadır.²⁸ Ona göre çocuklar eğitimlerine milli dil, edebiyat ve tarih öğrenerek başlamalı ve sonrasında dini ilimler öğrenmelidir. Ortaokul eğitim programlarında bu çerçevede köklü değişiklikler yapılması gerekliliğini vurgulayan Gökalp, uzmanları çağdaş anlamda ders kitapları hazırlamaya çağırması ve kendisi de bu kitaplardan bazılarını yazmayı kabul etmiştir. Bunlardan birisi olan "Türk Medeniyeti Tarihi" kitabının ilk cildi onun vefatının ardından yayınlanmıştır. Dolayısıyla Gökalp'in eğitim anlayışı da önerdiği sisteme uygun olarak sentezci bir yaklaşımı savunmakta, dini ve çağdaş eğitimin birleşmesini uygun görmektedir. Ona göre kişinin ulusunu etnik kökenden ziyade eğitimi ve duyguları sağlamaktadır.²⁹ Ayrıca, Gökalp'in Türk milliyetçiliğinin çerçevesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne karşı tepkisel bir savunma refleksinden ziyade, yeni bir toplumsal çerçeve sunmayı amaçlamaktadır. Batı etkilerini geleneksel Türk değerleriyle harmanlamaya yönelik bu kültürel sentezci yaklaşım, Batıya kapısını kapatmamış ancak kendi dinamikleriyle ayakta durabilen modern bir Türk kimliği yaratma hedefini ortaya

²⁴ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s.74.

²⁵ İrem Namlı Altıntaş ve Zafer Gölen, "Ziya Gökalp'in Türkçülük Düşüncesinin Milli Tarih Ders Kitaplarına Yansımaları", *Turkish History Education Journal* 9, sayı 2 (2020): 425-43.

²⁶ Altıntaş ve Gölen, s.437-39.

²⁷ Alexander Safarian, "Ziya Gökalp on National Education", *Iran and the Caucasus* 8, sayı 2 (2004): 219-29.

²⁸ Cevat Eker ve Kazım Yıldırım, "Değerler Eğitimi Açısından Ziya Gökalp' e Ait 'Altın Işık' Adlı Eserin İncelenmesi", *Karaelmas Journal of Educational Sciences* 5, sayı 1 (2017): 30-38.

²⁹ Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, s.6-26.

koymaktadır.³⁰ Böylece Gökalp'in milliyetçilik anlayışı, değişen koşullara uyum sağlaması gereken dinamik bir süreç şeklinde yorumlanabilir. Bu dinamik süreç içinde sabit kalan olgular da yer almaktadır. Bu olgulardan birisi dindir. Gökalp'in dine yaklaşımını belirleyen paradigma ulus-devlet öncesinde şekillenmiş ve genel anlamda da tüm yaşamı boyunca sabitliğini korumuştur.

Gökalp'in din anlayışı, İslam'ın milli kültürle uyumlu bir şekilde benimsenmesi gerektiğini vurgular. Türklerin İslam'ı kabulüyle Türk kültürünün yok olmadığı, aksine İslam medeniyetine önemli katkılarda bulunduğu düşüncesi, Türkiye'de yaygın bir kabul gören Türk-İslam sentezinin temellerini atmıştır. Milli tarih ders kitaplarında da Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi, bu dine katkıları ve İslam'ı yaşayış biçimleri gibi konular işlenerek Gökalp'in bu yaklaşımından izler taşındığı görülmektedir.³¹ Gökalp, İslam'ı Türk milletinin önemli bir parçası olarak görür, ancak bu kavramı dinî bir bağnazlık olarak değil, bir ahlak ve kültür unsuru olarak ele alır. Ona göre İslamlaşmak, Türk toplumunun ahlaki değerlerini korumak, toplumun birlik ve beraberliğini güçlendirmek için İslam'ın evrensel prensiplerinden faydalanmaktır. Gökalp, İslam'ın Türk harsıyla uyumlu bir şekilde yaşanması gerektiğini savunur.³² Yani, İslam'ın ahlaki veçhesinin Türk gelenekleriyle birleştirilmesini amaçlar. Bu, İslam'ın milli kimliği zenginleştiren bir unsur olarak algılanması anlamına gelir. Gökalp, dinin millileşmesi gerektiğini savunur. Dinin bir milletin harsı ile birlikte yorumlanması gerektiğini belirtir.

Gökalp'e göre, muasırlaşmak, Batı medeniyetinin bilim ve teknolojisinden faydalanarak Türk toplumunu modern çağa uyarlamak anlamına gelir. Bu, modern eğitim sisteminin kurulması, sanayileşme, bilimsel çalışmaların desteklenmesi ve toplumun ilerlemesi için gerekli olan reformların yapılması demektir. Ancak, Gökalp, muasırlaşmanın ikamecilik olmaması gerektiğinin altını çizer. Batı medeniyetinin sadece bilim ve teknik alanındaki ilerlemelerinden yararlanılması ve Türk harsının korunarak modernleşme sürecine adapte edilmesi gerektiğini savunur. Çünkü Gökalp'e göre beynelmilel olan medeniyete her millet kendi harsı ile katılmalıdır.³³ Gökalp'in Batı'daki gelişmeleri almak ve milli kültürü muhafaza etme konusundaki ayrımı her fırsatta dile getirmesinin sebebi "asri medeniyetin akıl ve ilmiyle mücehhez olduğumuz halde bir Türk-İslam harsı ibda"³⁴ etmenin gerekliliğindedir. Bu nedenle Batılılaşma fikrini bütünüyle benimsemenin aksine, seçici bir modernleşme modelini savunmuş; kültürel değerlerin korunmasını toplumsal ilerlemenin vazgeçilmez bir unsuru olarak görmüştür.³⁵ Bu yaklaşım, Gökalp'in milliyetçiliğinde gözlenen çok yönlü karakteri ve modernleşme sürecinin Türk toplumunda yarattığı dönüşümlere yönelik duyarlılığını ortaya koyar.

Gökalp'in kavramsallaştırmaları, çoğunlukla ulus-devlet sonrası Türkiye'de uygulanan politikalar ekseninde değerlendirilmiştir. Dressler,³⁶ Gökalp'in dönemin politikalarına yaptığı katkıların karmaşık bir yapıya sahip olduğunu ve modernite ile gelenek arasındaki gerilimlerde gidip geldiğini belirtir. Bu bağlamda Gökalp, laik bir yapıyla birlikte var olabilecek reforme edilmiş bir İslam devleti fikrini savunmuştur. Böylece onun incelikli laiklik anlayışı, rakip ideolojiler arasında arabuluculuk görevi üstlendiğini ve hem

³⁰ Nomer, "Ziya Gökalp's Idea of Cultural Hybridity".

³¹ Altıntaş ve Gölen, "Ziya Gökalp'in Türkçülük Düşüncesinin Milli Tarih Ders Kitaplarına Yansıması", s.438.

³² Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, s.95; Ziya Gökalp, *Makaleler: IX* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), s.30-38.

³³ Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, s.41.

³⁴ Gökalp, s.42.

³⁵ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, s.57-58; 199.

³⁶ Dressler, "Rereading Ziya Gökalp: Secularism and Reform of the Islamic State in the Late Young Turk Period".

modernliği hem de geleneği bütünleştirebilecek bir ulusal kimlik kurgulamaya çalıştığını göstermektedir. Gökalp'in milliyetçiliği ile din konusundaki görüşlerinin etkileşimi, cumhuriyetçi laiklik projesinin kurucuları tarafından İslam'a gösterilen mesafeli tutum ve gerçek anlamda din-devlet ayrılığından ziyade dine devlet kontrolü aracılığıyla yaklaşılması arasındaki gerilimi göstermektedir.³⁷ Buna karşılık Gökalp'in önerdiği teori daha bütünleştirici bir çerçeve sunmakta; ulusal kimliği teşvik ederken İslam'ın kültürel öneminden de yararlanmaya çalışmaktadır.³⁸ Gökalp'in bu arayışının izlerini hayatının her aşamasında görmek mümkündür. Diyarbakır'daki ilk entelektüel faaliyetlerinden Selanik ve İstanbul'daki yoğun çalışmalarına, hatta Malta'daki sürgün yıllarına kadar Gökalp, sorumluluk sahibi bir Osmanlı/Türk aydını olarak kendini ortaya koymuş, sahip olduğu sınırlı imkânların çok ötesinde bir çaba sergileyerek eski ve yeni düzen arasında çözümler arayarak günümüzde dahi tartışılan meselelerde zemin teşkil etmeye devam etmektedir.³⁹ Nitekim bu zemin Türk toplum meselelerinde hala aşılabilmiş değildir.

Gökalp, İslam'ın Türk toplumu için kültürel ve ahlaki bir temel olarak değerini kabul etmiştir. Bu kabul O'nun, İslam'ı daha çok ahlaki davranış ve toplumsal uyum için bir araç olarak sunduğu yazılarında açıkça görülür. Gökalp'in entelektüel olgunluğunun Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Cumhuriyet'in kuruluşu gibi tarihsel açıdan kritik bir döneme denk geldiğini ve bu dönemde geleneksel değerleri moderniteyle uzlaştıran bir çerçeve çizdiğini⁴⁰ düşündüğümüzde onun düşünce sistemi daha net kavranabilir. Davison'un da ifade ettiği gibi Gökalp'in düşüncesi "dinin milli kültür içindeki, dolayısıyla insanların kişisel, toplumsal ve manevi ihtiyaçları içindeki merkezi yerini koruduğu şeklindedir. Din, Gökalp'in sosyolojik eğilimlere ilişkin betimlemesi içinde, hem enternasyonel, hem milli seviyede eskisi kadar önemli olmamakla birlikte, milli kültürün kilit unsurlarından biridir. Farklı milletlere mensup dindarlar arasındaki manevi bağların temeli bile olabilir."⁴¹ Çünkü Gökalp'e göre göre toplumsal kurumlar arasında kıymet bakımından tepede bulunan din bizler için kutsallığın göstergesidir.⁴² Onun toplumsal gerçekliği kavrayışının keskinliğini din olgusu karşısındaki bu tutumdan anlamak da mümkündür: "Şayet milliyetçilik kültürleri yeniden tarif ediyorsa ve modern bilim uygarlığı tanımlayan üstün ideal olarak dinin yerine geçiyorsa, bu durumda dinin yeri ne olacak? Gökalp sosyolojisi, radikal Osmanlı laiklerinin "vülger materyalizminin" aksine, tıpkı Durkheim sosyolojisinde olduğu gibi, dini kalıcı bir gerçeklik olarak kabul ediyordu. Gökalp'e göre, uygarlık artık dinle tanımlanmayacaksa, dinin önemi esas olarak kültür düzeyinde, yani milli düzeyde olacaktır. Din, İslam'ın ümmeti birleştirmede oynadığı rolde görüldüğü gibi, hala aynı dinden olanlar arasında uluslararası bağlar kuruyordu; ama yine de artık modern uluslararası uygarlığın tanımlayıcı ilkesi din değildi."⁴³ Bu nedenle İslam'ı toptan reddetmek yerine, modern bir ulusal çerçeve içinde yeniden formüle etmek isteyen Gökalp'in bu tutumu, dönemin toplumsal dönüşümleriyle uyumlu bir "Türk-İslam" kimliği kurgulama çabasının göstergesidir.

³⁷ Şan, "Ziya Gökalp ve Türk Modernleşmesinde Yol Ayrımı", 2024, s.19.; Ayşe Kadioğlu, "The Pathologies of Turkish Republican Laicism", *Philosophy & Social Criticism* 36, sayı 3-4 (2010): 489-504.

³⁸ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s.51; 81.

³⁹ Şan, "Ziya Gökalp ve Türk Modernleşmesinde Yol Ayrımı", 2024, s.17.

⁴⁰ Mustafa Balcı, "Ziya Gökalp'in Düşüncelerindeki Bazı Anahtar Kelimelere Dair", *Rumelide Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 11, sayı 1-14 (2018).

⁴¹ Davison Andrew, *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*, ed. Tuncay Birkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), s.193.

⁴² Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua I*, ed. Şahin Filiz (Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2009), s.82.

⁴³ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, ed. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), s.239.

Gökalp'in özgün ihtiyaçları önceleyen bakış açısı onun dine bakışının en temel etmenidir. Gökalp, dini milli bir kimliğin ve toplumsal uyumun önemli unsurlarından biri olarak görmüş; İslam'ı toplumsal dayanışmayı sağlayan bir ahlak sistemi şeklinde yorumlamıştır. O, özellikle milli birliğin ve sosyal düzenin sağlanması noktasında dinin işlevselliğinin bilincinde olarak dinin, bir milletin harsının önemli bir tamamlayıcısı olduğunu ve milli kimlik için elzem olduğunu savunmuştur.⁴⁴ Onun bu yaklaşımı, Türk-İslam sentezine dayalı bir yaklaşımın, İslam'ın modernleşme sürecinde sosyal birleştirici rol oynayabileceğini göstermektedir.⁴⁵ Sonuç olarak Gökalp'in İslamiyet özelinde din hakkındaki görüşleri, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin getirdiği derin toplumsal dönüşümlere bir uyum sağlama çabası olarak okunabilir. Hem geleneksel değerlerin korunması hem de Batı kaynaklı modern kurumların benimsenmesi aracılığıyla "uyumlu bir ulusal kimlik" inşa etme hedefi, Gökalp'in düşünce evreninin merkezinde yer almaktadır. Bu düşünce aynı zamanda onun moderniteye olan yaklaşımını da belirlemiştir.

Savunmacı Muasırlaşma ve Gerilimler

Ziya Gökalp, modernliği Türk-İslam değerlerini Batı medeniyetinin unsurlarıyla uyumlu hale getiren kapsayıcı bir süreç olarak kavramsallaştırmış ve Batı normlarının eleştirilmeden benimsenmesini değil, kültürel kimliği korurken teknolojik ve endüstriyel ilerlemeleri seçici bir şekilde içselleştirmeyi savunmuştur. Manevi ve milli özü temsil eden "kültür" (hars) ile evrensel maddi ilerlemeyi ifade eden "medeniyet" arasındaki ayrımı üzerinden geliştirdiği "savunmacı modernleşme" modeli, toplumsal ilerleme için gerekli olan teknolojik ve idari yeniliklerin geleneksel kültürel çerçevemize zarar vermeden benimsenmesini vurgulamaktadır.⁴⁶ Gökalp ayrıca moderniteyi, devletin Batı ile rekabet edebilme konusunda vazgeçilmez bir unsur olarak görmüş ve Batı'daki ilerlemelerin pragmatik ve sistematik şekilde benimsenmesini savunmuştur. Bununla birlikte, ülkenin modernleşme çabalarının özgün kültürel kimliğinden ödün vermemesi gerektiğini dile getirmiş; milliyetçilik ve enternasyonalizm arasında bir sentezin mümkün olduğunu belirterek gelenek ile modernliği uzlaştırmayı hedeflemiştir. Bu yaklaşım, modernleşme ile kültürel koruma arasındaki çağdaş tartışmalara da ışık tutmuştur.⁴⁷

Gökalp'in fikirleri, Batı'nın bilimsel ve kültürel birikimlerinin kamusal milli kültür unsurları ve İslami geleneklerle bütünleştirilmesi yoluyla milliyetçilik ile modernlik arasındaki bağı güçlendirmeyi amaçlamaktadır.⁴⁸ Gökalp'e göre Batı ve Doğu bilgisinin sentezlenmesi, ulusun ilerlemesi için zorunludur. Bu nedenle modernleşme sürecinde teknik kazanımların benimsenmesi kadar, kültürel kökenlerin korunması da büyük önem taşımaktadır.⁴⁹ Gökalp'in sentez vurgusu onun, Türkiye'deki modernleşme hedeflerinin Batı tarafından anlamlandırılmayacağı ve biçimlendirilemeyeceği düşüncesine dayanmaktadır. Ona göre Türk ve Batı modernleşme süreçleri farklı koşullara dayanmaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki Gökalp bu yaklaşımını Batı sosyolojik yöntemleri üzerinden temellendirerek ortaya koymaktadır.⁵⁰ Bu yaklaşım, Ziya Gökalp'i dönemin pek çok düşünüründen farklı bir konuma yerleştirmiştir. İmparatorluktan ulus-devlete geçişte ve

⁴⁴ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s.80-81.

⁴⁵ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*.

⁴⁶ Parla, *The Social and Political Thought Of Ziya Gökalp: 1876-1924*.

⁴⁷ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, s.55-59.

⁴⁸ Andrew Davison, "Secularization and Modernization in Turkey: the Ideas of Ziya Gökalp", *Economy and Society* 24, sayı 2 (1995): 189-224.; Ensar Yılmaz, "Ziya Gökalp's Political Sociology", *International Journal of Sociology and Anthropology* 2, sayı 3 (2010): 29-33.

⁴⁹ Safarian, "Ziya Gökalp on National Education".

⁵⁰ Andrew Davison, "Laiklik ve Türkiye'nin Kültürel Modernleşmesi", içinde *Türkiye'nin Yeniden İnşası*, ed. E. Fuat Keyman (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), s.42-43.

ideolojik anlamda aydınlar arasında keskin bir uçurumun olduğu bir ortamda Gökalp uzlaşmacı ve sentezci bir yön oluşturmuştur. Gökalp, İslamcılarının modernleşmeyi yalnızca İslami kimlik üzerinden inşa etme anlayışını benimsemediği gibi, Batıcıların İslami kimliği tamamen reddetme tavrını da kabul etmemiştir. Bunun yerine, hem İslami kimliği hem de modernleşme gerekliliklerini bağdaştıran özgün bir çözüm üretme çabasında olmuştur.⁵¹

Ziya Gökalp, kültür ve uygarlık kavramlarını derinlemesine inceleyen bir düşünür olarak, Batı tekniğinin bir ülkeye girmesiyle birlikte, o ülkenin kültürüne de nüfuz edeceğini ve yerel kültürleri yok ederek tek tip bir kültür yaratma potansiyeli taşıdığını elbette öngörmüştür. Bu bağlamda, Gökalp'ın önerdiği çerçeve, bu sorunun çözümüne dair öneriler de sunmaktadır. Batıcılık, Osmanlı tarihinde daha önce benimsenmiş, ancak başarılı bir şekilde uygulanamamış bir girişimdir. Gökalp'e göre, ülkenin kurtuluşu için bu girişime direnmek yerine, seçici yaklaşımla Batıyı değerlendirmek gerekmektedir. Eğer Batı dışı toplumlara uygun bir model geliştirilemezse, Türk toplumunun çağdaş dünyada varlığını sürdürebilmesi mümkün olmayacaktır. Bu bağlamda, Gökalp, ülkenin sorunlarının çözümünün ve kurtuluşunun ancak köklü ve topyekün bir değişimle mümkün olabileceğini savunmuş, bu değişimin ise Batı uygarlığına katılım yoluyla gerçekleşebileceği anlayışını benimsemiştir.⁵² Gökalp'ın bu yaklaşımı değerlendirildiğinde, Osmanlı gerçekliğinin geride bırakılmasının tamamen dönemin konjonktürel koşullarından kaynaklandığı unutulmamalıdır. Ulus-devlet sürecine evrilen bu dönemde Gökalp, Osmanlı kimliğiyle yolları ayırmanın zorunluluğunu erken bir dönemde kavrayabilmiştir. Ancak, bu ayrışma sürecinde Osmanlılık kimliğini uygarlık ve medeniyet boyutunda ele alarak ayrı bir düzlemde konumlandırırken, Türklüğün kültürel boyutunu koruma gerekliliğini vurgulamış ve bu kimliğin kültür, örf ve ananeler içinde yaşamaya devam edebileceğini öngörmüştür. Gökalp'ın Türk milliyetçiliğine geçişi, dikkat çeken bir şekilde ırkçı ve etnisist yaklaşımlardan uzak, kapsamlı ve bütüncül bir planlama çerçevesinde gerçekleşmiştir. Döneminin birçok İslamcı ve Batıcı aydınından farklı olarak, ulus-devlet fikrini erken dönemde kavrayan Gökalp, Türk kimliğinin inşasının kaçınılmaz olduğunu görmüş ve bu sürece yön veren önemli roller üstlenmiştir. Gökalp'ın geliştirdiği bu yaklaşım, yalnızca dönemin toplumsal ve siyasal gerçeklerine değil, aynı zamanda geleceğin yapılarına da ışık tutan bir perspektif sunmaktadır.⁵³

Ziya Gökalp, modern Türkiye'nin entelektüel tarihinin önemli figürlerinden biri olmakla birlikte, milliyetçilik, İslam ve modernite sentezine yönelik çabalarında çeşitli eleştirilere de maruz kalmıştır. Taha Parla'nın⁵⁴ analizleri, Ziya Gökalp'e yönelik eleştirileri birkaç temel boyutta ele alır. Bunlardan ilki, Gökalp'ın yenilikçi sosyolojik yaklaşımının kolektif dayanışmaya aşırı vurgu yaparak otoriter yönetim biçimlerine zemin hazırladığı ve bu eğilimlerin Kemalist tek parti rejiminde etkili olduğu iddiasıdır. İkinci eleştiri, Gökalp'ın sınıf ve meslek gruplarını uyumlaştırmaya dayalı korporatist vizyonunun demokratik çoğulculuğu dışlaması ve kültürel çeşitliliği yeterince desteklememesiyle ilgilidir. Ayrıca, Türkçülük, İslamcılık ve modernlik unsurlarını bir araya getiren sentezi, bu unsurlar arasındaki derin gerilimleri görmezden geldiği gerekçesiyle basitleştirici bulunmuştur. Pala'nın dikkat çektiği bir diğer husus, Gökalp'ın kapsamlı teorilerinin farklı siyasi hareketlerce ideolojik araçlara indirgenmesi ve bu çerçevede orijinal bağlamının ötesinde çarpıtılmış bir biçimde uygulanmasıdır. Bu durum, Gökalp'ın mirasının hem kendi döneminde hem de günümüzde tartışmaların merkezinde yer almasına yol açmıştır. Parla, Gökalp'ın düşüncelerine yönelik bu ihmalin yalnızca bilgisizlik ya da ilgisizlikle açıklanamayacağını, bunun altında yapısal nedenlerin yattığını belirtir. Bu nedenlerden ilki,

⁵¹ Şan, "Ziya Gökalp ve Türk Modernleşmesinde Yol Ayrımı", 2024, s.18.

⁵² H. Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi II: Meşruiyetten Cumhuriyete*, İstanbul: Kitabevi Yay., 2011.

⁵³ Şan, "Ziya Gökalp ve Türk Modernleşmesinde Yol Ayrımı", 2024, s.36.

⁵⁴ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*.

erken Cumhuriyet döneminde Atatürk kültü dışında hiçbir figürün öne çıkmasına izin vermeyen kişilik kültürünün oluşturduğu sınırlamalardır. Ancak daha temel neden, Gökalp'in Kemalist ortodoksi tarafından algılanış biçimidir. Parla, gelenekçi çevrelerin Gökalp'in Türkçülük, İslam ve modernleşme sentezini eklektik bulduklarını, bazı Kemalistlerin ise Gökalp'i dinci bir tutuculukla suçladıklarını ifade eder. Oysa Parla'ya göre, Gökalp ne anti-laik bir tutum benimsemiştir ne de geleneğin tümüyle reddedilmesini savunmuştur. Aksine, Gökalp, dini ulusal ve toplumsal dayanışmanın ahlaki bir harcı olarak görmüş ve Batı düşüncesiyle Türk kültürü arasında bir bağ kurmayı hedeflemiştir. Onun tarih felsefesi, bazı Kemalistlerin geçmişi reddedip sıfırdan bir toplum inşa etme anlayışından ayrılarak, tarihsel sürekliliği önemseyen bir yaklaşımı benimsemiştir. Parla, bu ayrımları vurguladıktan sonra Gökalp'in erken Cumhuriyet döneminde esen devrimci rüzgârlar karşısında daha muhafazakâr bir duruş sergilediği ifade eder. Kemalistlerin, radikal kültürel reformları hem içerik hem de yöntem açısından Gökalp'in daha ılımlı ve kademeli reform önerilerinin ötesine taşıdıklarını kanaatindedir. Özellikle laik politikalar ve harf devrimi gibi konularda Kemalistlerin, Gökalp'in kültürel sürekliliği koruma kaygısıyla temkinli yaklaştığı meselelerde daha ilerici adımlar attığını belirtir.⁵⁵ Bu durum, Gökalp ile Kemalistler arasındaki temel farklılıklardan biri olarak öne çıkar. Ziya Gökalp ile Mustafa Kemal Atatürk arasında modernleşmenin yöntemi ve esasları konusunda derin bir ayrım bulunuyordu. Gökalp, modernliği Osmanlı-İslam mirasıyla bir sentez içinde ele almayı ve bu mirastan ani kopuşların toplumsal hafızada travmatik etkiler yaratabileceğini savunurken Atatürk, Osmanlı-İslam uygarlığına mesafeli bir duruş sergileyerek daha radikal bir Batılılaşma çizgisi izlemiştir. Gökalp'in kültür ve uygarlık ayrımı üzerinden toplumsal kökleri koruma çabası, kısa vadeli bir çözüm olarak değerlendirilebilirken, Atatürk bu ayrımı yapmadan Batıya toptancı bir biçimde yönelerek dar ve yukarıdan modernleşme olarak ifade edilen bir çizgiyi sürdürmüştür.⁵⁶ Ayrıca Gökalp'in kültür (hars) ve medeniyet arasında yaptığı ayrımın, farklı toplumlar arasındaki kültürel etkileşim ve küresel bağların karmaşıklığını yansıtmadığı yönündeki eleştiriler⁵⁷ yine Gökalp'in Türk toplumsal gerçekliği karşısında aldığı tavır ve bu gerçekliğin ihtiyacına cevap verecek bir kavramsal sentez çabasıyla açıklanabilir. Gökalp'i bugüne ulaştıran Özakpınar'ın⁵⁸ aktarımıyla onun "yanılmaz olmayı taahhüt" etmesinden değil, düşünce sisteminin verimliliği ve toplumsal gerçekliği derinden kavrayışındadır.

Aslında Gökalp'in Batılı gelişme ile kamusal milli kültür arasındaki uyumu yakalama çabası onun düşüncelerindeki sürekliliği de bizlere göstermektedir. Kendisinin ilk yazıları arasında Ramazan Bayramı üzerine yazdığı ve memleketi Diyarbakır'ın yerel gazetesinde yayınladığı üç şiirinde günlük ibadet, zekat ve oruca yönelik olumlu ifadelerle Gökalp, ilk gençlik yıllarındaki dini eğilimi ve duygularını ortaya koyar. Ancak bununla birlikte kendisinin toplum merkezli düşünme biçimi de ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu ifadelerin arkasında dinsel yükümlülükle birlikte toplum bilimci yaklaşım da göze çarpmaktadır. Ona göre zekât verilmelidir çünkü zengin maddi varlığı üzerinde yoksulun hakkı vardır ve zenginlerin bu varlıklı hali halkın toplu eylemleri sayesinde.⁵⁹ Gökalp'in dinsel yönünün yanında toplumsal işleyişe yönelik işlevselci ve rasyonel bakışı aslında aldığı eğitimin çok yönlü yapısı sayesinde mümkün olmuş ve onun ilk gençlik yıllarından son yazılarına kadar süreklilik göstermiştir. Kendisinin kültür-uygarlık ayrımında da bu gelenek, din ve rasyonalite arasındaki denge mevcuttur.

⁵⁵ Şan, "Ziya Gökalp ve Türk Modernleşmesinde Yol Ayrımı", 2024, s.31.

⁵⁶ Şan, s.29.

⁵⁷ Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*.

⁵⁸ Yılmaz Özakpınar, *Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007), s.73.

⁵⁹ Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, s.78.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Türk Yurdu dergisinde Gökalp hakkında yazdıkları bu kavramsal sentez çabasının arkasındaki entelektüel terkibi açıklamaya yardımcı olmaktadır. Ona göre Gökalp "Doğu'nun ilk kez kendi şahsında birleştiği bir adamdı." Onda eski Doğu bilgelerine özgü o derin bir iz bulunmaktaydı. Bir anlamda Gökalp kendi hayatını felsefeleştirdi. Çağdaşlarının seviyesi, bu erdemli şahsiyeti takdir edecek kadar yüksek değildi. Gökalp, kendi fikirlerinin arkasında olan prensipleri, sakin ve berrak kafasıyla her zaman ileriye görmüştür.⁶⁰ Gökalp'in entelektüel kimliğini net bir şekilde ifade eden bu cümleler onun geleneksel düşünce yönüne vurgu yapsa da kendisinin Batılı bilim adamlarıyla erken yaşlarda tanışması, bilimsel bir metodoloji ve özgünlük dengesinde yeni bir kavramsal çerçeve oluşturması, sunduğu bu çerçevede yeniliklerin kültürel olguların korunarak benimsenmesi gerekliliğine vurgusu onun, İslami gelenek ile Batılı modernite arasındaki uyumun mümkün olduğunu göstermektedir. Bu inanç Türk düşünce tarihinin gelenek ve modernite arasındaki gerilimlerinden izler taşısa da Gökalp'in önerdiği çerçeve konuyla ilgili en geniş yaklaşımı ve temel referans kaynağı olmayı sürdürmektedir.

Sonuç

Ziya Gökalp, modern Türkiye'nin entelektüel ve siyasi temelini şekillendiren en önemli figürlerden biri olarak, ülkenin imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecine derin etkilerde bulunmuştur. "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" senteziyle milli kimlik ve modernleşme arasında bir denge kurmayı hedefleyen Gökalp, düşünce dünyamıza ve karşılaştığımız sorunlara verilecek cevaplara dair çok önemli katkılar sağlamıştır. Eleştiriler almasına ve genellikle bağlamdan kopuk, ideolojik saiklerle değerlendirilmesine rağmen, fikirleri Türk kimliği ve modernleşme tartışmalarında temel bir referans olmaya devam etmektedir. Gökalp'in milliyetçilik, kültür, din ve kimlik üzerine geliştirdiği görüşler, Türkiye'nin kültürel ve siyasi ortamında güncelliğini korumaktadır. Onun modernleşme yolunda çizdiği çerçeve, Batı'nın ilerlemelerini kültürel zeminle sağlamlaştıran, özgün bir ulusal kimlik yaratmayı hedefleyen bir anlayışa dayanıyordu. Bu çerçeve, modernleşmenin yerel değerlerle uyum içinde gerçekleşmesini savunurken, aynı zamanda küresel bağlamda rekabet edebilir bir toplum yaratmayı amaçlamıştır.

Gökalp'in Türk kimliği, milliyetçilik ve din üzerine düşünceleri, Türkiye'nin sosyopolitik dönüşümleriyle yakından ilişkilidir. Kültürel Türkçülük ile ahlaki-siyasi İslamcılığı birleştiren bu düşünsel temel, ulusal kimliğin inşasında dinin rolüne dair hassas bir anlayışı yansıtmaktadır. Günümüz toplumsal gerçekliği içinde hala anlamını koruyan bu düşünsel temel onun yanılmazlığından ziyade sosyolojik gerçekliği iyi analiz edebilmesinden kaynaklanmaktadır. Fikirlerindeki dönemsel farklılıklar da oldukça sancılı değişen sosyal koşullara karşın güncel kalma isteği etrafında değerlendirilebilir. Bütün eleştirilere rağmen Gökalp'in düşünce mirası, Türkiye'de kültür, milliyetçilik ve din-devlet ilişkisi üzerine süregelen tartışmaları etkilemeye devam ederek, onu düşünce dünyamızın merkezinde tutmaya devam etmektedir. Ziya Gökalp, Türk düşünce dünyasının en önemli teorisyenlerinden biri olarak, İmparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde ortaya koyduğu çalışmalarla günümüze uzanan ve süreklilik arz eden bir düşünce mirası bırakmıştır. Kültür, dil, din gibi çeşitli konulara ilişkin görüşleri Türk toplumunda geniş bir kabul görmüş ve Türkiye'nin toplumsal yapısının anlaşılmasında önemli bir rol oynamaya devam etmektedir.

Bu yıl Ziya Gökalp'in vefatının yüzüncü yıl dönümünde bulunuyoruz. 1876'da Diyarbakır'da Mehmet Ziya adı ile dünyaya gelen Gökalp, 25 Ekim 1924'te Türkiye Cumhuriyeti'nin birinci yıldönümünde vefat etmiştir. Ülkemizde bu yıl Ziya Gökalp'in vefatının yüzüncü sene-i devriyesi münasebeti ile dikkate değer bir ilginin odağı olduğunu görüyoruz. Onun erken Cumhuriyet üzerinde etkisinin boyutları konusunda birçok farklı

⁶⁰ Parla, *The Social and Political Thought Of Ziya Gökalp: 1876-1924*, s.18.

görüş bulunsa da esasında Gökalp'in Türk modernleşmesi için ortaya koyduğu onca çabaya rağmen layık olduğu ilgiyi görmediği gerçeği, bugünkü gösterilen ilgi ile adeta tarihin garip bir cilvesini oluşturuyor. Geçen bu yüz yıllık zaman diliminde, onun biz sosyologları ilgilendiren Türk sosyolojisinin kurucusu olması özelliğinin dışında daha çok Türkçülük akımının en önemli teorisyen ve ideoloğu olarak tanımlandığı ve kabul gördüğünü, bu özelliğine bağlı olarak toplum kesimleri tarafından ya bayraklaştırıldığı ya da reddedildiğine tanık olduk. Ancak bugün içinde bulunduğumuz durum bu gerçekliğin büyük bir dönüşüm geçirdiği yönündedir. Artık Gökalp, sadece Türk milliyetçisi toplum ve siyaset kesimlerinin değil neredeyse tüm Türk toplum ve siyaseti tarafından benimsenen bir kişiliğe dönüşmüş bulunmaktadır. En azından ona başlarda ciddi rezervlerde bulunan İslamcı ideoloji grupları içinde de Ziya Gökalp eskiden kabul edildiği biçimin çok uzağında bir kabul ve ilgi görmektedir. Bunun en önemli nedeni hiç kuşkusuz toplum çıkarlarımızın her zaman devingen bir yapı arz eder olması ve tarihte olup biten olaylara ve kişilere başka açılardan bakma imkân ve zaruretidir. Bu bakımdan ölümünün üzerinden yüz yıl geçmiş bir tarihsel şahsiyet olarak Gökalp'e tekrar ve farklı bir zaviyeden bakabiliriz. Şimdi gördüğümüz Ziya Gökalp, yukarıda ifade ettiğimiz gibi söylemleri çok geniş bir toplum kesimi tarafından kabul görmeye başlamış bir tarihsel kişiliğe dönüşmüştür. Gökalp'in gerek akademik ve gerekse de siyasi faaliyetlerinin odak noktasını kimlik sorunu etrafında şekillendirmiş olması onun günümüzden yüz yıldan fazla bir zaman önce dile getirdiği yaklaşımların hala günümüz Türkiye'sinin tartışma konuları arasında olamaya devam etmesi onun fikirlerinin aşılamadığına dair olan iddiaları da güçlendirmektedir.

Kaynaklar

- Altıntaş, İrem Namlı, ve Zafer Gölen. "Ziya Gökalp'in Türkçülük Düşüncesinin Milli Tarih Ders Kitaplarına Yansıması". *Turkish History Education Journal* 9, sayı 2 (2020): 425-43.
- Balcı, Mustafa. "Ziya Gökalp'in Düşüncelerindeki Bazı Anahtar Kelimelere Dair". *Rumelide Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 11, sayı 1-14 (2018).
- Cuche, Denys. *Sosyal Bilimlerde Kültür Kavramı*. Editör Turgut Armas. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2023.
- Davison, Andrew. "Laiklik ve Türkiye'nin Kültürel Modernleşmesi". İçinde *Türkiye'nin Yeniden İnşası*, editör E. Fuat Keyman. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- — —. "Secularization and Modernization in Turkey: the Ideas of Ziya Gökalp". *Economy and Society* 24, sayı 2 (1995): 189-224.
- Davison, Andrew. *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*. Editör Tuncay Birkan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Dressler, Markus. "Rereading Ziya Gökalp: Secularism and Reform of the Islamic State in the Late Young Turk Period". *International Journal Middle East Studies* 47, sayı 3 (2015): 511-31.
- Eker, Cevat, ve Kazım Yıldırım. "Değerler Eğitimi Açısından Ziya Gökalp'e Ait 'Altın Işık' Adlı Eserin İncelenmesi". *Karaelmas Journal of Educational Sciences* 5, sayı 1 (2017): 30-38.
- Erişirgil, Mehmet Emin. *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- Findley, Carter V. *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*. Editör Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Gökalp, Ziya. *Küçük Mecmua I*. Editör Şahin Filiz. Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2009.
- — —. *Makaleler: IX*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.

- — —. *Türkçülüğün Esasları*. Ankara: Varlık Yayınları, 1968.
- — —. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Heyd, Uriel. *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram. *Türk Sosyoloji Tarihi II: Meşruiyetten Cumhuriyete*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011.
- Kadıoğlu, Ayşe. "The Pathologies of Turkish Republican Laicism". *Philosophy & Social Criticism* 36, sayı 3-4 (2010): 489-504.
- Karakaş, Mehmet. "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11 (2008): 435-76.
- Nefes, Türkay Salim. "The Sociological Foundations of Turkish Nationalism". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 20, sayı 1 (2017): 15-30.
- Nomer, Nedim. "Ziya Gökalp's Idea of Cultural Hybridity". *British Journal of Middle Eastern Studies* 44, sayı 3 (2016): 408-28.
- Ongur, Hakan Övünç, ve Klevis Kolasi. "The Still Enlightened 'Late-Comers': A Comparison between the Proto-Modernist Nationalisms of Giuseppe Mazzini and Ziya Gökalp". *Nationalities Papers* 51, sayı 3 (2023): 684-701.
- Özakpınar, Yılmaz. *Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.
- Özevarlı, M. Sait. "Reading Durkheim Through Ottoman Lenses: Interpretations of Customary Law, Religion, And Society by the School of Gökalp". *Modern Intellectual History* 24, sayı 2 (2015): 393-419.
- Parla, Taha. *The Social and Political Thought Of Ziya Gökalp: 1876-1924*. Leiden-E.J. Brill, 1985.
- — —. *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Safarian, Alexander. "Ziya Gökalp on National Education". *Iran and the Caucasus* 8, sayı 2 (2004): 219-29.
- Şan, Mustafa Kemal. "Ziya Gökalp ve Türk Modernleşmesinde Yol Ayrımı". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26, sayı Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı (2024): 11-40.
- Yılmaz, Ensar. "Ziya Gökalp's Political Sociology". *International Journal of Sociology and Anthropology* 2, sayı 3 (2010): 29-33.

Etik Kurul Raporu: Bu çalışma için etik kurul raporu gerekliliği bulunmamaktadır.

Katkı oranı beyanı: Her iki yazar da eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Çatışma beyanı: Makalede, herhangi bir kurum, kuruluş ve kişi ile mali çıkar çatışması yoktur ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.